

ЕРЕМЄЄВА І. А.

УДК 94 (420) "19"

ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ОБМЕЖЕННЯ СТРАЙКОВОЇ АКТИВНОСТІ ТРЕД-ЮНІОНІВ У ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ КОНСЕРВАТИВНОГО КАБІНЕТУ М. ТЕТЧЕР (1979-1990 РР.)

Проаналізовані законодавчі акти та документи у сфері промислових відносин консервативного кабінету М. Тетчер та визначені зміни щодо обмежувальної практики профспілок в британському трудовому праві. Досліджені чинники зниження страйкової активності тред-юніонів Великобританії в 80-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: Державна політика, Великобританія, консервативна партія, Тетчер, профспілки, профспілкове законодавство, трудове законодавство, страйкова активність.

Проанализированы законодательные акты и документы в сфере отношений в промышленности консервативного кабинета М. Тэтчер и определены изменения относительно ограничительной практики профсоюзов в британском трудовом праве. Исследованы факторы снижения забастовочной активности тред-юнионов Великобритании в 80-е гг. ХХ ст.

Ключевые слова: государственная политика, Великобритания, консервативная партия, Тэтчер, профсоюзы, профсоюзное законодательство, трудовое законодательство, забастовочная активность.

Analyzes legislation and documents in the sphere of industrial relations conservative cabinet M. Thatcher and identified changes in restrictive practices of trade unions in British labor law. The factors reducing strike activity of trade unions in the UK 80's of XX century.

Key words: state politics, Great Britain, conservative party, Thatcher, trade unions, trade union laws, labor laws, strike activity.

Історично склалося так, що діяльність тред-юніонів завжди відбивала тенденції розвитку британського суспільства та впливала на становлення нових і модернізацію вже існуючих політичних інститутів Великобританії. До традиційних засобів впливу тред-юніонів на соціально-економічну політику британських урядів належать пікетування та страйки, що являють собою обмежувальну практику профспілок. Зростання рівня страйкової активності та кількості неофіційних страйків (несанкціонованих профспілковим керівництвом) у післявоєнній історії

Великобританії неодноразово викликало загострення політичної ситуації в країні. Дана обставина сприяла підвищенню уваги британських урядовців до проблем законодавчого регулювання діяльності профспілок, але кардинальні зміни в традиційні для британської правової системи норми, що регулюють відносини у промисловості були внесені у період правління консервативного уряду М. Тетчер (1979-1990 рр.). Ці зміни стали важливою частиною радикальних реформ у соціально-політичній сфері Великобританії, саме тому вивчення проблеми законодавчого

обмеження страйкової активності профспілок 80-х рр. ХХ ст. важливо для аналізу багатьох аспектів внутрішньої політики англійської держави періоду правління консервативного кабінету М. Тетчер. Як крайня форма промислових і політичних конфліктів страйки стали частиною економічного соціального життя України. Тому при дослідженні виробничих конфліктів їхніх причин цікаво звернутися до прикладу Великобританії, якій, незважаючи на неодноразові серйозні загострення соціальних проблем, удалося зберегти політичну стабільність.

Проблема профспілкової політики консерваторів 80-х рр. ХХ ст. є дискусійною в британській історіографії, яка представлена як історичними публікаціями, так і роботами економістів, правознавців, соціологів. Головним чином дискусії обертаються навколо ставлення до змісту профспілкової діяльності, процесу політизації профспілок та оцінок напрямків профспілкової реформи М. Тетчер. Особливістю робіт представників консервативно-ліберального напрямку, зокрема, Ф. Хайска [10], Р. Мартіна [13] є критично-негативне ставлення до змісту профспілкової діяльності та переконання в необхідності законодавчого обмеження профспілкових прав та імунітетів. Для лейбористського напрямку властиве критичне ставлення до спроб консервативних кабінетів 80-х рр. реформувати профспілковий рух. Представники лейбористської історіографії Коутс і Топхем [2], визначають політичну активність британських профспілок як їх домінуючу функцію, а обмежувальну практику профспілок розглядають як головний метод захисту інтересів трудящих на підприємствах і в суспільстві. В сучасній українській історіографії питанням профспілкової політики М. Тетчер присвячено дисертаційне дослідження Головка С. Г. [20]. Окремі аспекти профспілкової політики консерваторів 80-х рр. ХХ ст. розглядалися в контексті вивчення інших проблем соціально-економічної історії

Великобританії дослідниками А.Ф. Трубайчуком, О. С. Черевко [22], Ю. В. Панченко [21]. Законодавчі заходи британської влади щодо обмежувальної практики тред-юніонів та їх вплив на динаміку страйкової активності та авторитет профспілок в країні у цілому не стали предметом спеціальних наукових розробок у вітчизняній історіографії.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу профспілкового законодавства, політичних документів тред-юніонів та консервативної партії, проаналізувати зміни, що відбулися в британському трудовому праві відносно обмежувальної практики профспілок та розкрити основні чинники зниження страйкової активності британських тред-юніонів у 80-ті рр. ХХ ст.

Починаючи з кінця ХІХ ст. однією з основ британського трудового права була формула, за якою профспілкові активісти могли вільно організовувати акції протесту в промисловості, не побоюючись судових переслідувань. Таке право поширюється на тих, хто здійснює чи закликає інших розпочати страйкові дії у промисловій сфері. Відповідно до законів 1875 і 1906 р. ці дії самі по собі не є злочинними і їх організатори не підлягають карному покаранню. Англійський фахівець у галузі трудового права К. Веддерберн назвав це право "золотою формулою" і визначив за нею центральне місце в британському законодавстві про страйки [19.-Р.222]. Спираючись на "золоту формулу", діючий на момент приходу консерваторів до влади лейбористський Закон "Про профспілки і трудові відносини" 1974 р. дає визначення "трудового конфлікту", як "конфлікту між підприємцями й робітниками чи тільки між робітниками, пов'язаного з одним чи більш питаннями наступного переліку...". До переліку входили питання, які є предметом трудової суперечки: умови наймання й оплати праці, припинення трудових відносин, розподіл роботи чи трудових обов'язків, трудова дисципліна, профспілкове членство, пільги працівникам тред-юніонів, механізм

переговорів чи консультацій процедури, що стосуються цих питань, включаючи визнання підприємцем права тред-юніону представляти робітників у колективних переговорах [17.-P.35]. Визначення сторонами конфлікту робітників і підприємців взагалі, а не зайнятих на одному підприємстві, значно розширювало поняття “трудоого конфлікту” у порівнянні з колишнім законодавством. Ця поправка на законодавчому рівні визнавала вторинні промислові дії трудовим конфліктом. До таких відносилися страйки солідарності, що проводяться на підприємстві третьої особи з метою змусити її припинити ділові відносини (постачання сировини, отримання готової продукції і т.п.) з підприємцем, який відмовився задовольнити вимоги робітників. Такі законодавчі норми сприяли надзвичайному впливу, що мали профспілки в соціально-політичному та економічному житті Великобританії 70-х рр. XX ст.

Зважаючи на дану обставину, одним із головних об’єктів профспілкової реформи уряду М.Тетчер стала законодавча регламентація участі тред-юніонів в організації та здійсненні страйків. Найбільш деталізовані норми щодо обмеження правового імунітету організаторів промислових дій містять закони “Про зайнятість” 1980 і 1982 р. Окремі положення законів “Про профспілки” 1984 р. та “Про зайнятість” 1988 і 1990 р. доповнюють деякі статті законів 1980 і 1982 р.

Для законодавства консерваторів характерне значне звуження поняття трудової суперечки. Закон “Про зайнятість” 1982 р. змінював визначення “трудоого конфлікту”, сформульованого в законі лейбористського уряду “Про профспілки і трудові відносини” 1974 р. Відповідно до виправленого визначення, трудовий конфлікт може включати лише суперечки працівників з їх власним підприємцем [6.-P.117]. Це означало, що законними визнаються конфлікти в рамках одного підприємства, а вторинні промислові дії як трудова суперечка не кваліфікуються. Дане визначення трудового конфлікту відповідає

закону “Про зайнятість” 1980 р., частина положень якого стосується первинних і вторинних промислових дій.

У ст. 17 Закону 1980 р. була встановлена нова градація страйків. Її суть полягає в тому, що проводиться чітка межа між вторинною й первинною промисловою дією. Первинним традиційно вважався трудовий конфлікт між робітником і підприємцем одного підприємства. Стосовно цієї трудової суперечки вводилося положення, обмежуюче сферу юридичного захисту організаторів страйків. Правовим імунітетом організатори первинної промислової дії володіють тоді, коли вона перериває контракт про наймання [5.-P.97]. Таким чином, порушення комерційних контрактів, на відміну від Закону 1974 р., визнавалося незаконним. Це значило, що такі види страйків, як бойкотування товарів і послуг, уповільнення темпів роботи могли бути заборонені.

Закон 1980 р. містив ряд умов, дотримання яких зберігає захист від судового переслідування організаторам страйку солідарності. Відповідно до п. 3 ст. 17, страйк солідарності разом з основним страйком, у підтримку якого він здійснюється, повинен мати високий ступінь імовірності досягнення своєї головної мети [5.-P.98]. Прикладом практичного використання даного положення є відмова Генеральної ради БКТ підтримати страйк друкарів у 1983 р. за допомогою оголошення загального 24-х годинного страйку. Генеральний секретар Асоціації службовців та інженерно-технічних працівників Р.Грентхем пояснив цю відмову тим, що “друкарі самі не були впевнені в такому страйку, і тому Генеральна рада не бачила сенсу в його підтримці” [14.-P.431].

Відповідно до закону “Про зайнятість” 1980 р., об’єктом страйку солідарності може бути тільки постачальник чи споживач підприємця, залученого до основного конфлікту. Причому між підприємцем і постачальником чи споживачем до моменту початку страйку повинен бути укладений контракт, що визнає правомірність їхніх

відносин [5.-P.98]. Страйки, які не відповідають цій умові, визнавалися незаконними, тобто їхні організатори позбавлялися правового імунітету.

Закон 1980 р. допускав законність ще одного виду страйку солідарності - проти асоційованих підприємців, які мають загальну власність. У цьому випадку, з метою надання організаторам страйків правового імунітету, закон вимагав дотримання чотирьох умов: об'єктом страйку може бути або сам асоційований підприємець, або його постачальник чи споживач; метою страйку повинне бути пряме запобігання чи порушення постачань і послуг між асоційованими підприємцями, або постачальником чи споживачем і асоційованим підприємцем; страйк може бути спрямований тільки на перешкоду тому виробництву, що переводиться з підприємства основного підприємця до асоційованого та мати високий ступінь імовірності досягнення своєї головної мети [5.-P.98].

Подібні положення виключають страйки солідарності між профспілками різних галузей промисловості зі сфери законних промислових дій. Визначення метою страйку тільки прямого порушення постачань і послуг визнає неправомірним непряме втручання в комерційні відносини підприємців, до яких можна віднести дуже розповсюджену форму протесту тред-юніонів - заборону понаднормових робіт [11.-P.246].

У цілому, для Закону 1980 р. характерно те, що уряд підкреслював законність первинних страйків, не вводячи для них істотних обмежень, а зосередивши головний удар на страйки солідарності, до яких тред-юніони зверталися не так часто, як до основних. Таким чином, консерватори виявляли своє негативне ставлення до таких форм промислової діяльності, наслідки яких є деструктивним чинником у розвитку промисловості.

Ще одним об'єктом законодавчого наступу уряду Тетчер стало право на пікетування. Закон "Про зайнятість" 1980 р. обмежив це право, уводячи нові правила, що

доповнили лейбористське законодавство в цій галузі. У ст. 16 Закону 1980 р. по-перше, дозволяється пікетувати тільки свої робочі місця. По-друге, пікетників-членів профспілки повинен супроводжувати офіційний представник тред-юніону, що бере участь у пікеті та призначений чи обраний представником членів цієї профспілки. Далі, пікетування повинне обов'язково мати зв'язок із трудовою суперечкою і носити мирний характер, маючи за свою мету тільки поширення інформації, чи мирний заклик припинити роботу [5.-P.97]. У порівнянні із законом лейбористів "Про профспілки і трудові відносини" 1974 р. консервативний уряд значно звузив поняття пікетування. Обмеження пікетування тільки робочим місцем не допускає участі в пікетах працівників, не зайнятих на підприємстві, яке залучене до трудового конфлікту. Тим самим заборонялося вторинне пікетування і летючі пікети. Останні включають осіб, які не беруть участь у страйку, але переміщуються разом із пікетами з одного району в інший - така форма пікетування була дуже поширена в 70-і рр. Кількість судових переслідувань за порушення пункту закону про допустимість пікетування тільки свого робочого місця в період з 1980 по квітень 1984 р. склала більш ніж 70% від загальної кількості випадків незаконного пікетування [7.-P.236].

Обмежувальний характер має і правило про супровід пікетників офіційною особою. Тут мова йде фактично про санкціонований пікет, у такий спосіб стихійні пікети є незаконними. У зв'язку з тим, що профспілкові працівники супроводжують пікети, передбачається те, що вони несуть відповідальність за порушення пікетниками правил пікетування. У ст. 17 Закону 1980 р. установлюється відповідальність організаторів незаконних дій, одним із видів яких є пікетування невідповідне закону [5.-P.98].

Додаткова регламентація положень закону про пікетування була розроблена і представлена міністром з питань зайнятості

Дж. Прайором у “Кодексі про пікетування” 1980 р. У документі зазначалося, що кількість пікетників не повинна перевищувати 6 чоловік, а це виключає законну можливість масового пікетування. Крім цього в кодексі встановлювалася відповідальність учасників незаконного пікетування: на них розповсюджувалися санкції загального права, або спеціальні судові розпорядження про зупинку пікетування. Якщо учасники пікетування не підкорялися постанові суду, то вони могли бути оштрафовані, чи навіть ув’язнені [11.-Р.250].

Законодавчі положення про пікетування застосовувалися урядом консерваторів відносно багатьох учасників незаконного пікетування. У найбільшому обсязі тактики пікетування дотримувалася Національна профспілка шахтарів під час загального страйку 1984-1985 рр. У даному випадку перевага віддавалася санкціям карного покарання. Обвинувачення були висунуті в 650 випадках, особливо це стосувалося пікетування будинків шахтарів і працюючих шахт [12.-Р.50]. Згодом, відповідно до закону “Про зайнятість” 1990 р. судового імунітету була позбавлена усяка вторинна промислова діяльність, за винятком мирного пікетування [3.-Р.534].

Істотним обмеженням права на страйк стало запровадження законом “Про зайнятість” 1982 р. судової відповідальності профспілок за незаконну промислову діяльність. Положення закону “Про профспілки і трудові відносини” 1974 р., які забороняли притягнення тред-юніонів до судової відповідальності за здійснення промислової діяльності, були скасовані. Тим самим, профспілка, що організовує таку діяльність, могла бути притягнута до суду [6.-Р.144].

Незаконною промисловою дією вважається тоді, коли вона була схвалена відповідальною особою тред-юніону. Згідно з п. 3 ст. 15 Закону 1982 р. такою особою може бути головний виконком або президент тред-юніону, звільнений профспілковий працівник або будь-який комітет тред-юніону, перед яким

він звітує [6.-Р.114]. Звідси виходить, що профспілка тільки тоді несе юридичну відповідальність за незаконні промислові дії, коли її керівництво схвалить чи санкціонує їх. Це значить, що профспілка не несе відповідальності за неофіційні страйки. Отже, закон спрямований проти неофіційної промислової діяльності і її організаторів на неформальному рівні, насамперед шоп-стюардів.

Одночасно в законі “Про зайнятість” 1982 р. передбачалося, що, навіть якщо незаконна дія отримала схвалення профспілкової відповідальної особи, тред-юніон може бути звільнений від юридичної відповідальності у двох випадках. По-перше, якщо статут тред-юніону не надає таких повноважень особі, відповідальній за незаконну промислову діяльність. По-друге, якщо виконавчий комітет чи президент відмовилися визнати дії відповідальної особи правомірними й у писемній формі сповістили про це [6.-Р.115]. Така міра була покликана спонукати керівництво тред-юніонів не підтримувати страйкові рішення низового профспілкового активу.

Закон 1982 р. установив матеріальну форму відповідальності профспілок. Суддям надавалося право накладати штраф на тред-юніон як компенсацію за збитки, заподіяні підприємцю незаконною промисловою діяльністю. Граничний розмір штрафу залежить від чисельності профспілки, на яку він накладається [6.-Р.115]. Якщо рішення суду про припинення незаконного страйку не виконувалося, то суд отримував право оштрафувати союз за неповагу до суду, при цьому, закон не встановив обмежень щодо розмірів такого штрафу.

Потрібно відзначити, що, відповідно до закону, політичні фонди й фонди соціального страхування профспілок не можуть служити джерелом коштів для сплати накладеного штрафу [6.-Р.117]. Це означає, що навіть якщо коштів з інших фондів профспілок не вистачить для виплати грошової суми, визначеної судом, то вищевказані фонди залишаться недоторканими. З даного

положення впливає, що держава забезпечувала можливість функціонування тред-юніонів у соціальній сфері і не заперечувала право профспілок фінансувати політичні акції.

Консервативний уряд значно змінив процедуру прийняття профспілками рішення про початок чи продовження страйків. Цій проблемі була присвячена друга частина закону "Про профспілки" 1984 р., у якій консерватори реалізували свої обіцянки про надання членам тред-юніонів права проводити чесне і таємне голосування з питань оголошення страйку [4.-Р.12].

Відповідно до Закону 1984 р., будь-яка промислова дія, організована профспілками без попередньо проведеного серед своїх членів голосування, у ході якого більшість висловилися "за", є незаконною і спричиняє судове переслідування відповідної профспілки на підставі Закону 1982 р. Рішення профспілки про початок страйку повинне бути винесене протягом 4-х тижневого терміну після отримання результатів голосування [16.-Р.132-133].

Ст. II закону "Про профспілки" містила ряд додаткових умов, при виконанні яких результати голосування вважаються дійсними. Насамперед, голосувати можуть тільки ті члени профспілки, які будуть брати участь у страйку. Закон вимагав використання бюлетенів при проведенні голосування. До бюлетеня повинне бути внесене питання сформульоване таким чином, щоб відповідаючи на нього "так" чи "ні", учасник голосування висловився би: чи готовий він брати участь у страйку, що порушує трудовий договір або у промисловій дії, яка не є страйком, але вимагає від робітника порушення трудового договору. Члени тред-юніону мають право голосувати без втручання та примусу з боку профспілки або офіційних профспілкових працівників. Закон вимагає забезпечення таємного характеру голосування і чесного підрахунку голосів [16.-Р.133-135].

Законодавче закріплення обов'язкового голосування перед страйком ставило

наявність судових імунітетів у пряму залежність від такого голосування. Вищевикладена частина Закону 1984 р. сприяла посиленню впливу пасивної частини членів профспілок на прийняття загальних рішень. Як показали результати соціологічного обстеження робітників металургійної промисловості, 45,8% пасивних членів і 21,2% активних заявили, що "хоч вони і вимушені брати участь у страйку за рішенням профспілки, але це суперечить їх внутрішньому бажанню" [9.-Р.41]. Зокрема, страйк шахтарів 1984-1985 рр. зазнав невдачі через небажання гірників, зайнятих на прибуткових шахтах, продовжувати страйкові дії. Профспілкові лідери відмовилися від їхньої пропозиції провести голосування з приводу продовження страйку. Тому частина шахтарів, керуючись положенням закону про неправомірність страйку, що не схвалений голосуванням, вийшла зі складу Національного союзу шахтарів і об'єдналася в нову профспілку, яка не підтримала страйк.

Профспілкові лідери були змушені прийняти процедуру обов'язкового голосування, незважаючи на їхню прихильність до старої, спонтанної форми оголошення страйку. Результати голосування мали, хоч і незначний, вплив на страйкову активність. Так, із квітня по серпень 1985 р. відбулося 16 голосувань із питань про проведення страйку. Позитивними були результати 11, тільки в 5 випадках робітники висловилися проти оголошення страйку. За даними урядової статистики до кінця 1987 р. було проведено 435 передстрайкових голосувань, при цьому результати кожного четвертого з них були негативними [15.-Р.3].

Прийнятий у 1988 р. закон "Про зайнятість" з метою захисту працівників, що відмовляються брати участь у страйку, містив норму, яка заборонила профспілкам уживати які-небудь санкції стосовно тих, хто, всупереч рішення більшості про проведення страйку, продовжував працювати [3.-Р.534].

Використання репресивних норм законодавства консерваторів не можна

оцінити однозначно. За період з 1980 по 1988 р. профспілки притягувалися до суду 109 разів. Найбільша кількість судових переслідувань приходилося на 1985 і 1986 р., по 21-му в кожному році. Штрафів було накладено більше всього в 1986 р., їх кількість дорівнювала лише 5 [8.-P.159]. У той же час, саме використання твердих законодавчих санкцій дозволило уряду подолати найбільші виступи профспілок - страйки шахтарів і друкарів.

У цілому, період перебування у влади консервативного кабінету Тетчер характеризується різким зниженням страйкової активності. Найбільша кількість страйків припадає на 1985 р.: 903 страйки - період проведення Національним союзом шахтарів загального страйку [18.-P.159]. До кінця правління уряду Тетчер страйковим рухом було охоплено лише 1,3% робочої сили, у порівнянні з 20,2% у 1979 р. [3.-P.536]. Зменшення кількості страйків не можна пояснювати тільки дією профспілкового законодавства. Одним із факторів зниження страйкової активності стало скорочення зайнятості в 80-і рр. Побоювання позбавитися робочого місця у випадку участі в трудовому конфлікті спричинило послаблення бойових настроїв багатьох членів профспілок і їхню відмову брати участь у страйках. Стабілізація економічного становища Великобританії й підвищення життєвого рівня населення в середині - другій половині 80-х рр. також сприяли зменшенню страйкових виступів трудящих проти політики консервативного кабінету.

Бібліографічні посилання.

1. Beckett C. Thatcher. - Haus Publishing Limited., 2006.- 176 p.
2. Coates K. Topham T. Trade unions and politics. - Oxf., N.Y.: Dfckwell, 1986. - IX, 268 p.
3. Conservative century: The conservative party since 1900/ ed. by Seldon A., Ball S. - Oxf. etc.: Oxford Univ. press, 1994. - XIX, 842 p. (159)
4. Conservative Manifesto 1983. - L.: CCO, 1983. - 47 p. (19)
5. Employment Act 1980 // Butterworth employment handbook/ Ed. by Peter Wallington. - L.: Butterworth, 1987. - P.90-100. (2)
6. Employment Act 1982 // Butterworth employment handbook/ Ed. by Peter Wallington. - L.: Butterworth, 1987. - P.109-122. (3)
7. Ewing K. Trade Union and Politics// Labour law in Britain. - Oxf., N.Y.: Blackwell, 1986. - P.304-323. (169)
8. Fighteniry the legal griparound union necks// Labour Research. - L., 1988. - 19. - P.7. (170)
9. Fosh P. The active trade unionist. A study of motivation and participation at Branch level. - Cambridge: Cambridge Univ. press, 1981. - 155 p. (175)
10. Hayek F. 1980s unemployment and the unions the Essays on the important price structure of Britain and monopoly in the labour market. - L.: Inst. of econ. affairs, 1984. - 80 p.
11. Hepple B.A., Fredman S. Labour relations a. industrial low in Great Britain. - Deventer etc.: Kluwel law a. taxation Publishers, 1986. - 295 p. (185)
12. Macfarland L.J. Issues in British politics since 1945. - L., N.Y.: Longman, 1989. - 160 p. (196)
13. Martin R., Sunley P., Wills J. Union retreat a. the regions: the shrinking landscape of organised labour. - L.: 1996. - 244 p.
14. Report of 116th Annual Trades Union Congress. Blackpool, 1984. - L.: TUC, 1984. - 727 p. (56)
15. The Law at Work: The LRD Guide. - L.: LRD publ., 1988. - 64p. (9)
16. Trade Union Act 1984// Butterworth employment handbook/ Ed. by Peter Wallington. - L.: Butterworth, 1987. - P.122-141. (10)
17. Trade Union and Labour Relations Act 1974// Butterworth employment handbook/ Ed. by Peter Wallington. - L.: Butterworth, 1987. - P.20-74. (11)
18. Ursell G., Blyton P. State, capital and labour. - L.: Macmillan, 1988. - 235 p. (222)
19. Wedderbern K. W. The worker and the law. - Harmondsworth, 1968. - 358p. (223)
20. Головка С.Г. Політика "нових торі" щодо тред-юніонів (1980-1990 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук (07.00.02)/ НАН України; Ін-т української історіографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського - К., 1999. - 18 с.
21. Панченко Ю.В. Історія і практика неоконсерватизму Великої Британії та США часів урядів М. Тетчер і Р. Рейгана: - Автореф. дис. канд. іст. наук (07.00.02)/ Київський національний університет ім. Тараса Шевченка - Київ, 2008. - 18 с.
22. Трубайчук А.Ф., Черевко О.С. Особливості соціально-економічної політики британських консерваторів// Український історичний журнал. - 1999. - №2-3.